

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
The Investigation of Features and Methods of Using "Tongborie"
Decoration in Architectural works of Safavid Iran and Mughal India
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بررسی ویژگی‌ها و شیوه‌های به‌کارگیری تزئین تنگ‌بری در آثار معماری ایران صفوی و هند گورکانی*

مهرنوش سلطانی^{۱*}، صمد سامانیان^۲، مهرداد سلطانی^۳

۱. کارشناس ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
۲. دانشیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
۳. استادیار گروه معماری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۰/۱۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۱۶

چکیده

بیان مسئله: تنگ‌بری یکی از عناصر وابسته به معماری در ایران عصر صفوی و هند گورکانی است. روابط فرهنگی و سیاسی صفویان و گورکانیان نقش بسزایی در تعامل و نفوذ هنر بین دو کشور داشته است، به طوری که بسیاری از هنرها از جمله هنر تزئینی «تنگ‌بری» که در هند با نام «چینی‌خانه» شناخته می‌شود، بر اثر همین تبادلات رونق یافته است. بر این اساس انجام مطالعه تطبیقی جهت بررسی این آثار به لحاظ ویژگی‌های شکلی و کاربرد آن در فضاسازی معماری ایران دوره صفوی و هند دوره گورکانی، مسئله اصلی این پژوهش است. این پژوهش با بررسی ویژگی‌های فرمی، نقوش و تکنیک‌های اجرای تنگ‌بری، نگرش متفاوت هنرمندان در شیوه‌های به‌کارگیری این تزئین در بناهای دو سرزمین را مشخص می‌کند.

هدف پژوهش: بررسی تأثیر مراودات فرهنگی ایران دوره صفوی و هند دوره گورکانی بر روند تحول عنصر تنگ‌بری، شناخت ویژگی‌های شکلی و چگونگی به‌کارگیری این تزئین در بناهای دو کشور از اهداف اصلی پژوهش است. هدف ثانویه پژوهش استفاده از دانش به‌دست‌آمده از موضوع در طراحی زیورآلات و صنایع دستی است که البته در این مقاله به این موضوع پرداخته نشده است.

روش پژوهش: پژوهش حاضر بر اساس تحلیل یافته‌های تاریخی و توصیف نقوش بر مبنای دانش نظری و بصری شکل گرفته است و شیوه‌های گردآوری اطلاعات شامل پیمایش میدانی بناها، مطالعه منابع داخلی و خارجی معتبر و کسب اطلاع از اشخاص صاحب‌نظر است.

نتیجه‌گیری: این بررسی نشان می‌دهد عنصر تزئینی چینی‌خانه تحت تأثیر تنگ‌بری‌های ایران و طی روابط فرهنگی ایران و هند در دوره صفوی وارد هنر هندوستان شده است و به لحاظ گونه‌شناسی، به سه فرم کلی «محرابی»، «ظرفی» و «کتیبه‌ای» در تزئینات تنگ‌بری هر دو دوره صفوی و گورکانی قابل دسته‌بندی است. تکنیک‌ها و مصالح به‌کاررفته در نمونه‌های ایرانی و هندی دارای تفاوت‌هایی با یکدیگر بوده لیکن به صورت کلی تنگ‌بری‌های ایرانی با تنوع شکلی بیشتر، در فضاسازی داخلی کاربرد داشته‌اند. در مقابل نمونه‌های موجود در هند از تنوع در تکنیک‌های ساخت برخوردار بوده و بیشتر در نماسازی سطوح خارجی مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

واژگان کلیدی: تزئینات معماری، تنگ‌بری، چینی‌خانه، صفوی، گورکانی.

راهنمایی دکتر «صمد سامانیان» در سال «۱۳۹۷» در دانشکده «هنرهای کاربردی»، «دانشگاه هنر» تهران، ارائه شده است.
**نویسنده مسئول: mehnooshmsoltani@gmail.com: ۰۹۱۹۱۴۴۳۳۳۴

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد «مهرنوش سلطانی» با عنوان «مطالعه تطبیقی آثار تنگ‌بری در تزئینات وابسته به معماری ایران دوره صفوی و هند دوره گورکانی» است که به

مقدمه و بیان مسئله

مطالعات تاریخی نشان از تأثیرات متقابل ایران و هند در طی دوره‌های مختلف دارند اما گستردگی این مناسبات در دوران گورکانی هند که هم‌زمان با دوره صفوی در ایران است بیشتر به چشم می‌خورد. بررسی‌ها نیز نشان می‌دهند تأثیر و نفوذ سیاسی و فرهنگی ایران بیش از تأثیر هندوستان بر سرزمین‌های فلات ایران بوده است، چنانچه اسلام در هند رنگ ایرانی به خود گرفته و شیوه تفکر اندیشه ایرانی جامه نوینی بر پیکر هند مسلمان پوشاند. معماری هندو-اسلامی یا هندو-ایرانی نیز حاصل تأثیرگذاری فرهنگ ایرانی-اسلامی بر این سرزمین است که دو سنت را باهم ترکیب کرد (جوانمردی و غفوریان، ۱۳۹۶، ۳؛ احمدی، ۱۳۹۶، ۲) و می‌توان نشانه‌های آن را در باغ‌ها، مقبره‌ها و بناهای این دوره مشاهده کرد. همچنین در بسیاری از هنرها از جمله نگارگری و قلمکارسازی، تأثیر هنر و نقش‌مایه‌های ایرانی بر هند دیده می‌شود. آرایه تنگ‌بری نیز از این قاعده مستثنی نیست. تشابه اشکال تنگ‌بری و کاربرد آنها در معماری این دوره از هند با آذین تنگ‌بری در ایران عصر صفوی این سؤال را مطرح می‌کند که روند تأثیرگذاری و تأثیرپذیری این هنر در پی روابطی که در این دوره بین دو کشور حکم‌فرما بوده، چگونه رخ داده و تمایزهای موجود در نمونه‌های دو کشور در چه مواردی هستند؟ از طرفی با تطبیق اشکال و فرم‌های تنگ‌بری در بناهای این دو دوره می‌توان میزان و نحوه کاربرد و کارکرد آنها را شناخت و نگاه جامع‌تری به آذین تنگ‌بری و تفاوت‌های آن در معماری دو کشور داشت. بنابراین در این مقاله آثار تنگ‌بری ایران و هند، همچنین نقوش و فرم‌های دربردارنده آنها مورد مطالعه قرار می‌گیرند. بررسی نحوه تأثیرگذاری این آرایه‌ها برهم، ویژگی‌ها، اشکال و مصالح به‌کاررفته در آنها از جمله اهدافی است که در این مقاله دنبال می‌شود. برای این منظور ابتدا تعدادی از بناهای ایران و هند که آثار برجسته تنگ‌بری در آنها به چشم می‌خورد شناسایی شده و با گردآوری فرم‌ها و اشکال تنگ‌بری‌ها، تطبیق تحلیلی صورت می‌گیرد. با توجه به آنچه بیان شد، سؤالات مرتبط با مقاله حاضر به شرح زیر است:

۱. تأثیر و تأثر و نحوه به‌کارگیری آذین تنگ‌بری در بناهای مربوط به دو دوره گورکانی و صفوی چگونه بوده است؟
۲. آثار تنگ‌بری ایران و هند دربردارنده چه فرم‌ها و نقوشی هستند و ارتباط شکلی و تکنیکی میان آنها چیست؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

بررسی‌ها نشان می‌دهند که «هنر تنگ‌بری پیشینه‌ای قبل از دوره صفوی در ایران دارد و حتی نمونه‌هایی از وجود

تنگ‌بری مربوط به دوره آل مظفر در یزد شناسایی شده که البته نیاز به تحقیقات بیشتری دارد، اما آنچه قطعی است وجود تزئینات تنگ‌بری مربوط به دوره تیموری در برخی بناهای مربوط به قرن نهم قمری در ایران است (حمزوی، ۱۳۸۸). به نظر می‌رسد این هنر بعدها در دوره صفوی و طی مراداتی که بین ایران و هند در این دوره برقرار می‌شود، وارد تزئینات معماری اسلامی این دوره از هند شده و ویژگی‌های خاص خود را می‌یابد. در مطالعات شناسایی شده از طرح‌های غیرایرانی به مبحث تنگ‌بری که در هند با نام چینی‌خانه^۱ شناخته می‌شود اشاراتی شده است و در برخی از این مقالات، این آذین تزئینی را عنصری ایرانی می‌دانند که وارد هنر هند شده است (Khan & Imdad, 2011, 7). در پژوهشی از چیدا رزوی (Chida-Razvi, 2019)، تزئینات تنگ‌بری در ایران و هند از لحاظ کاربرد مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد، تزئینات تنگ‌بری ایران به‌صورت سه‌بعدی بوده است که در بنایی چون چینی‌خانه شیخ صفی‌الدین اردبیلی محلی برای قراگیری ظروف و در اتاق موسیقی عالی‌قاو جنبه زیبایی‌شناسانه آن اهمیت بیشتری داشته است، اما در هند این تزئینات ابتدا محلی برای قرارگیری اشیاء بوده است که به‌تدریج و از دوره جهانگیر رویکرد متفاوتی پیدا می‌کنند و جنبه تزئینی آنها در اولویت قرار می‌گیرد. لیکن پژوهش حاضر با رویکردی متفاوت، علاوه بر اشاره به موضوع کاربردهای عملی این آذین، به بررسی انواع فرم‌ها و نقوش تنگ‌بری در معماری ایران و هند و گونه‌شناسی شکلی و تکنیکی آنها پرداخته و تأثیر آنها را در فضا سازی بناها مورد توجه قرار می‌دهد. از نمونه پژوهش‌های ایرانی که به این موضوع پرداخته‌اند عبارتند از: مقاله‌ای با عنوان «تزئینات معماری آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی با تأکید بر آرایه‌های تنگ‌بری چینی‌خانه» که با بررسی شکلی تنگ‌بری‌های چینی‌خانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، جنبه کاربردی آنها را صرفاً در همین مجموعه مورد بررسی قرار داده است (ولی‌بیگ و سعادت، ۱۳۹۰). در پژوهشی دیگر با عنوان «همنشینی آرایه‌های تنگ‌بری و فرم سفالینه‌های دوره صفوی»، نویسندگان به گونه‌شناسی پرکاربردترین فرم‌های تنگ‌بری در کاخ‌های هشت بهشت و عالی‌قاو در اصفهان و بررسی تطبیقی فرم سفال صفوی و تنگ‌بری‌ها پرداخته‌اند (امیرحاجلو و امیرحاجلو، ۱۳۹۶). گوشه (۱۳۹۰) در پژوهشی دیگر به بررسی سیر تحول تنگ‌بری در ایران پرداخته است. این پژوهش نشان می‌دهد، سبک معماری تزئینات گچی در دوره تیموری به صورت مقرنس و در دوره صفوی به صورت گچ‌بری‌های مجوف موسوم به تنگ‌بری نمود می‌یافته است. در مجموعه کتاب‌های «هنر اسلامی» نیز به موضوع تنگ‌بری توجه شده

کاخ عالی‌قاپو انرژی صوتی را کنترل کنند و یا صرفاً جنبه زیبایی‌شناسانه داشته باشند، مانند تنگ‌بری‌های خانه مارتاپیترز. این تزئینات معمولاً با رنگ‌آمیزی‌ها و نقش‌پردازی‌ها همراه بوده و وجه تسمیه آن را می‌توان در اشکالی جست‌وجو کرد که نقوش تنگ‌بری از آنها ایجاد شده‌اند، مانند نقوش تنگ، صراحی و گلدان.

در دوره گورکانیان هند، زبان و ادبیات فارسی نفوذ زیادی در هند یافت و نمونه‌های آن حتی امروزه نیز به کار می‌رود که خود می‌تواند نشأت گرفته از همین دوران باشد. کلماتی مانند Kitab-khana و Naqqashi از این موارد هستند. یکی دیگر از این کلمات که به تزئینات معماری این دوره باز می‌گردد، Chini-Khana «چینی‌خانه» است. در مقاله‌ای از سمرام خان و آیشا امداد که در آن به بررسی چینی‌خانه‌های منطقه‌ای از پیشاور^۳ پاکستان پرداخته‌اند، برای تعریف چینی‌خانه در ابتدا معنای کلمه «Chini-Khana» را در زبان فارسی بررسی کرده‌اند و آن را به صورت تورفتگی و عقب‌نشینی قسمتی از سطح یک دیوار نسبت به بقیه دیوار می‌دانند^۴ که به صورت واحدهایی در کنار هم می‌آیند و در آنها پرسلان‌های چینی^۵ جهت نگهداری و نمایش گذارده می‌شده است. آنها همچنین می‌نویسند، چینی‌خانه به صورت گسترده در ایران استفاده می‌شده و یکی از عناصر مهم تزئینات داخلی قصرها و اقامتگاه‌های دولتمردان را تشکیل می‌دهد است و علاقه مغولان به فرهنگ و ثروت قابل توجه ایرانیان در آوردن و حمایت از هنر ایرانی در هند مؤثر بوده است. چینی‌خانه‌ها توسط تورفتگی‌های طاقی شکل در دیوارهای داخلی ایجاد می‌شدند و یا حتی این طاق‌های تزئینی روی دیوار بدون هیچ بُعدی نقاشی می‌شدند (چینی‌خانه‌های ظاهری) و در درونشان گلدان‌های گل، ظروف و موارد دیگر نیز نقاشی می‌شدند (Khan & Imdad, 2011, 75). فرم‌های طاقی (که در ایران با نام اشکال محرابی شناخته می‌شوند) یکی از عناصر تزئینی مهم به حساب می‌آید که وسیله‌ای برای نمایش گنجینه‌های ارزشمند و تزئینی بود. این‌گونه اشکال محرابی در چینی‌خانه‌ها سنبلی از دروازه باغ بهشت است که با گل‌ها، گلدان‌هایی از دسته‌های گل و مواردی مشابه تزئین می‌شدند (Baer, 1998, 93). ابا کخ در این باره این‌گونه می‌نویسد: این تزئینات، تورفتگی‌هایی^۶ کم‌عمق در دیوار هستند که اشکال ظروف همانند بطری‌ها و گلدان‌ها به صورت برجسته روی آنها کار می‌شدند، اما در فرم واقعی و عملکردی، این طاق‌های توخالی و مجوف برای نگهداری ظروف استفاده می‌شدند، که تاریخ‌نویسان دوره شاه‌جهان از آن با عنوان «چینی‌خانه» نام برده‌اند. چه فرم‌های تزئینی که حالت عملکردی ندارند و به صورت برجسته یا صاف توسط هنر معرق سنگ، ایجاد می‌شدند و چه فرم‌های مجوف،

است. به طور مثال بلوم (۱۳۸۱، ۴۸۳) تزئینات طبقه پنجم عالی‌قاپو را پوشش گچی خیال‌انگیزی می‌دانند که به شکل ظروف چینی مورد علاقه شاهان صفوی سوراخ شده‌اند و علاوه بر نقش پژواکی، نقش تزئینی نیز داشته‌اند. باید یادآور شد در بین پژوهش‌هایی که توسط محققان صورت گرفته تاکنون مطالعه‌ای مستقل، با تأکید بر تطبیق این هنر بین ایران و هند با رویکرد و هدف گونه‌شناسی شکلی و تکنیکی این تزئین و تأثیر آن بر کارکرد و فضاسازی معماری صورت نگرفته است و کارهای مشابه، بیشتر به بررسی تنگ‌بری‌های ایران و هند، با تأکید بر کاربرد و سیر تحول آنها انجام شده است.

روش تحقیق

راهبرد تحقیق، تحلیل یافته‌های تاریخی با اتکا بر دانسته‌های نظری و توصیف نقوش بر مبنای دانش بصری است. در این راستا، کتاب‌ها و مقالات مربوط به هنر و معماری این دوران، مرادفات و تبادلات فرهنگی و هنری و نحوه شکل‌گیری آذین تنگ‌بری بررسی می‌شوند. مراجعه به بناهای تاریخی دارای عنصر هنری تنگ‌بری در ایران و هند، مطالعه منابع معتبر و کسب اطلاعات از اشخاص صاحب‌نظر از مهم‌ترین مواردی است که مورد توجه قرار می‌گیرند. برای انجام این تحقیق در مجموع ۱۱ بنای ایرانی و ۲۲ بنا هندی مورد شناسایی و بررسی قرار گرفته‌اند که برخی به واسطه ویژگی‌های آنها در هر دو کشور جزء بناهای شاخص محسوب شده و آثار تنگ‌بری موجود در آنها به لحاظ کمی و کیفی دربرگیرنده کلیت شاخصه‌های این تزئین در دو کشور هستند و برخی دیگر در بررسی‌های میدانی مشاهده شده که دارای آثار قابل توجهی بوده‌اند،^۲ لیکن در مقاله حاضر به دلیل رعایت اختصار، تنها به تزئینات بناهای منتخب اشاره شده و آثار موجود در آنها به‌عنوان نمونه‌ای از دیگر آثار مورد مطالعه ارائه می‌شوند. بررسی تطبیقی و مقایسه آثار دو کشور به لحاظ کاربری بنا، نقوش تنگ‌بری و روش ساخت آنها مهمترین جنبه‌های تحلیلی پژوهش حاضر را دربرمی‌گیرد.

تنگ‌بری

تنگ‌بری گونه‌ای از تزئینات گچی متداول در دوره صفوی است که به صورت مجوف (توخالی) اجرا شده است. «سطح کار در این نمونه از آمودهای گچی تراز و یک‌دست نیست، بلکه جام و صراحی در زمینه پتکانه (چند ردیف طاقچه که روی هم سوارند) مجوف شده‌اند» (بزرگ‌مهری، ۱۳۸۹، ۱۳۳). تنگ‌بری‌ها کاربردهای مختلفی دارند و می‌توانند مانند تنگ‌بری‌های تالار چینی‌خانه بقعه شیخ صفی به‌عنوان محل نگهداری ظروف به کار روند و یا مانند تنگ‌بری‌های

«تزئینات تنگ‌بری در قسمت داخلی عمارت چینی‌خانه قرار دارند که به تمامی نقاشی، لایه‌چینی و طلااندازی شده‌اند» (مصباحی، ۱۳۸۸، ۲۴). «اساساً شاهان صفوی علاقه فراوانی به گردآوری و نگهداری ظروف چینی و سفالینه‌های نفیس داشته‌اند» (بلر و بلوم، ۱۳۸۱، ۴۸۳). «این تنگ‌بری‌ها بالای ازاره‌ها و بر روی کنه‌پوش‌ها و فضای مجاور آنها در سطوح تخت و مقعر اجرا شده است. شکل و فرم‌هایی که در تزئینات تنگ‌بری‌های این بنا به کاررفته شامل اشکال محرابی و ظرفی است که البته درصد به‌کارگیری اشکال محرابی بیشتر است و همچنین تنوع بیشتری نیز دارند، که می‌توان علت آن را در مقدس بودن این مکان جست‌وجو کرد» (تصویر ۱)؛ (ولی‌بیگ و سعادت، ۱۳۹۰، ۱۲۴).

• شربت‌خانه سردر بازار قیصریه اصفهان

این شربت‌خانه در قسمت فوقانی سردر بازار قیصریه قرار دارد و از طریق پلکانی که نزدیک ورودی بازار است، می‌توان به آن دست یافت. «مهمترین تزئینات داخلی آن تنگ‌بری‌هایی است که علاوه بر بُعد تزئیناتی، محلی برای قراردادن ظروف و اسباب شربت‌خانه بوده است» (حسینی، ۱۳۹۲، ۵۲). این تنگ‌بری‌ها در سطوح تخت، مقعر و محدب و در قسمت بالا و پایین ازاره ساخته شده‌اند و شامل فرم‌های محرابی و ظرفی هستند که تعداد شکل‌های محرابی بیشتر است (تصویر ۲).

• کاخ عالی‌قاپو

این کاخ در قسمت غربی میدان نقش جهان قرار دارد و مهمترین کاخ مجموعه باغ‌های سلطنتی بوده است. تنگ‌بری‌های به‌کاررفته در این کاخ در تالاری موسوم به «اتاق موسیقی» دیده می‌شوند، این اتاق ویژه پذیرایی رسمی پادشاه و جایگاه نوازندگان بوده است (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۳۰۰). تزئینات تنگ‌بری عالی‌قاپو در اندازه‌های گوناگون هستند، به طوری که در برخی به دلیل کوچکی، هیچ‌گونه

تصویر ۱. تزئینات تنگ‌بری چینی‌خانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی. مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی اصفهان.

از تزئینات مورد استقبال در معماری دوره جهانگیر بودند (Koch, 1986, 34). ابا کخ این تزئینات را در معماری مغولان منحصربه‌فرد دانسته و اوج آنها را مربوط به دوره شاهجهان می‌داند (Koch, 2001, 81). همچنین در مقاله‌ای دیگر از مهرین چیدا-رزوی، چینی‌خانه تحت عنوان «China room» به انگلیسی ترجمه شده و به طرحی رایج در معماری مغول اشاره می‌کند که در آن طاقچه‌هایی به صورت دوبعدی یا سه‌بعدی روی دیوارها ایجاد می‌شدند و ظروف می‌توانستند در درون آنها قرار گیرند و یا صرفاً نمایش داده شوند. چینی‌خانه، در نمای بیرونی بناها نیز ایجاد می‌شده که با سنگ مرمر روی ماسه سنگ قرمز ترصیع می‌شده است (Chida-Razvi, 2017, 10). نادیم رزوی نیز موتیف رایج چینی‌خانه در دوره جهانگیر را شامل طاق‌هایی کوتاه می‌داند که درونشان با نقش‌های برجسته گلدان و جام‌های شراب و صراحی پر می‌شود و وی این را سمبل ایرانی‌ها از بهشت می‌داند (Nadeem Rezavi, 2002, 132). چینی‌خانه‌ها می‌توانند کاربری دیگری نیز داشته باشند، مثلاً در باغ‌های طبقاتی^۷ مغولان هند، آبشارها در هر تغییر طبقه، اغلب به صورت ورقه نازکی در روبروی دیواری سرازیر می‌شوند، این دیوار شامل طاقچه‌های کوچکی (chini khana) است که در طول روز در درون آنها گلدان‌های کوچک گل قرار می‌دهند و در طول شب شمع قرار می‌دهند که هر دو تأثیر بسیار زیبایی بر پشت آب در حال حرکت می‌گذارند (Koch, 2007, 174). به طور کلی بررسی‌های صورت گرفته توسط پژوهشگرانی که به عنصر تنگ‌بری در معماری هند پرداخته‌اند، همگی از این حکایت دارند که هنر تنگ‌بری به‌عنوان نوعی تزئین کاربردی بر اثر تعاملات فرهنگی از معماری ایران به بناهای ساخته شده در هند دروران گورکانی راه یافته و به شکل‌های مختلفی در آنها به چشم می‌خورد.

• بناهای دربردارنده تنگ‌بری در ایران دوره صفوی و هند دوره گورکانی

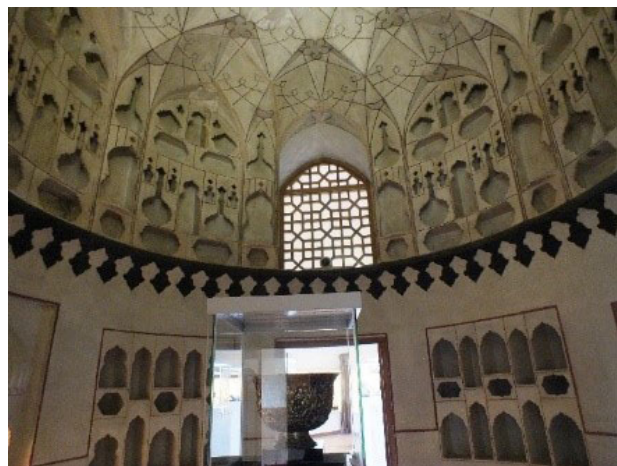
بناهای مزین به آذین تنگ‌بری در ایران دوره صفوی بیشتر شامل کاخ‌ها و خانه‌هاست. تعداد زیادی از این خانه‌ها مربوط به دوره صفوی در اصفهان است. در هند دوره گورکانی نیز عمده آثار تنگ‌بری (چینی‌خانه) در مقبره بزرگان و قلعه‌ها که خود مجموعه مختلفی از بناها را شامل می‌شوند، کاربرد داشته است که با توجه به جامعه آماری و شیوه گزینش مورد اشاره به آنها پرداخته می‌شود.

• چینی‌خانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی متشکل از بناهای گوناگون است که در طی دوره‌های تاریخی مختلف ساخته شده‌اند.

تصویر ۳. تزئینات تنگ‌بری بنای عالی‌قاپو، اصفهان. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۷.

تصویر ۲. تزئینات تنگ‌بری شربت‌خانه بازار قیصریه اصفهان در اتاقی موسوم به استوانه‌ای. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۷.

تصویر ۴. تزئینات تنگ‌بری تالار خانه‌ی مارتاپیترز. مأخذ: شمسی کویایی، ۱۳۹۱، ۳۵.

محرابی و کتیبه‌ی است (تصویر ۵). این تزئینات ساده بوده و بر سطوح تخت و صاف اجرا شده‌اند، اما چینی‌خانه‌هایی که در کتابخانه‌ی این مجموعه آمده دارای تزئینات بسیار زیبایی از رنگ‌ها و طلاچسبانی‌هاست که در آنها از اشکال محرابی و کتیبه‌ای استفاده شده است و از این لحاظ بسیار

ظرفی جای نمی‌گیرد و از طرفی پوشش تمامی سقف و مقرنس‌ها با این تزئینات است، بنابراین جنبه‌ی زیبایی‌شناسانه و آکوستیکی در بنا در درجه‌ی اول اهمیت قرار می‌گیرند. در ساخت این آرایه‌ها بیشتر از اشکال ظرفی شامل تنگ و صراحی استفاده شده و دیگر اشکال اعم از محرابی و کتیبه‌ای کمتر دیده می‌شود. از آذین‌های افزوده به این تزئینات می‌توان به لایه‌چینی و طلااندازی و رنگ‌آمیزی اجزای آنها اشاره کرد (تصویر ۳)؛ (سعادتی، ۱۳۹۵، ۸۰).

• خانه مارتاپیترز

از میان خانه‌های دوره‌ی صفوی تنها تنگ‌بری‌های به‌کاررفته در خانه‌ی مارتاپیترز به دلیل خاص بودن اشکال آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. «تزئینات تنگ‌بری اجراشده در تالار مرکزی خانه‌ی مارتاپیترز را می‌توان ظریف‌ترین نمونه‌ی شناسایی‌شده‌ی این نوع تزئین معرفی کرد. شیوه‌ی ساخت این تزئینات آنها را در رده‌ی تزئینات مشبک قرار می‌دهد. مشبک‌سازی استادانه‌ی این تنگ‌بری‌ها به قدری ظریف است که احتمال هرگونه کاربرد، نظیر آنچه در سایر نمونه‌ها وجود دارد را از بین برده است. بر سطوح این تزئینات، آثار زینت تکمیلی به وسیله‌ی رنگ‌آمیزی و نقاشی نیز قابل مشاهده است» (تصویر ۴)؛ (اصلانی، ۱۳۹۳، ۱۲۰-۱۲۱).

• جهانگیری‌محل (هندوستان)

این بنا از جمله معدود بناهای بازمانده از دوره‌ی اکبر (سومین پادشاه گورکانی هند) محسوب می‌شود که احتمالاً برای وارث قانونی تعیین شده بوده و به همین دلیل با این نام شناخته می‌شود. ویژگی‌های معماری ایرانی در جهانگیری‌محل تأثیر بسزایی بر معماری بومی داشته است. طاق‌ها بندکشی شده‌اند و چینی‌خانه‌ها به صورت زیبا و ماهرانه‌ای شکل یافته‌اند (پورجعفر، بقایی و پورجعفر، ۱۳۹۴، ۲۲۴). تزئینات چینی‌خانه در یکی از اتاق‌های جهانگیری‌محل شامل نقوش

تصویر ۷. دیوان عام در قلعه آگرا و تزئینات چینی خانه به کار رفته در اتاق آن. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۸.

• قلعه (کاخ) عامر

این قلعه در راجستان محل اقامت پادشاهان هندو قرار دارد و اکثر تزئینات چینی خانه به کار رفته در آن توسط هنرمندان و آینه‌کاران ایرانی که در عصر شاه‌عباس صفوی به هند آمدند، انجام شده است. شش‌محل یا همان تالار آینه در طبقه اول دیوان خاص قرار دارد که با نام «جای ماندیر»^۹ نیز شناخته می‌شود. تزئینات چینی خانه در قسمت‌های مختلفی از دیوان خاص به کار رفته است. از جمله فضای ورودی که تماماً با آینه و گچ و اشکال تنگ و صراحی تزئین شده است. به طور کلی، طرح ابرق‌هایی با گردن‌های کشیده بسیار متداول بوده و عموماً به صورت عمیق روی سطوح گچی ایجاد می‌شدند تا بتوانند نشانی از ظروف واقعی از شیشه و برنج باشند، حتی گاهی اوقات صرفاً به صورت کارهای کم‌عمق و برجسته کار می‌شوند (تصویر ۸)؛ (Michell, 2007, 30 - 36).

بنای «سوخنیواس»^{۱۰} در روبروی عمارت شش‌محل قرار دارد. این بنا کاخ خصوصی است که به هنگام استراحت مورد استفاده قرار می‌گرفته است. تزئینات چینی خانه با نقوش ظرفی چون گلدان‌ها و قندان‌ها بر روی سطوح گچی دیوار اجرا و رنگ‌آمیزی شده‌اند اما تزئینات چینی خانه بالای آزاره با اشکال محرابی و به صورت مجوف و سه‌بعدی دیده می‌شوند (تصویر ۹).

• باغ-مقبره اعتمادالدوله در آگرا

تمامی نقش‌مایه‌های به کار رفته در مقبره «اعتمادالدوله» از نمونه‌های ایرانی الهام گرفته شده‌اند. در دوره جهانگیر بسیاری از هنرمندان صفوی مانند آقارضا و غلام از ایران به دربار جهانگیر مهاجرت کردند (Gupta & Sharma, 2013, 113). در حقیقت نقوشی که شامل جام‌های بهشتی و میوه‌ها و درختان است همان موتیف چینی خانه است که در دیوارهای داخلی مقبره به صورت نقاشی درون طاقچه‌های اطراف کار شده‌اند و در دیوارهای خارجی نمای مقبره به صورت معرق سنگ اجرا شده‌اند. این نقوش حتی در سطوح دروازه‌های ورودی به مجموعه توسط سنگ مرمر بر روی ماسه‌سنگ قرمز اجرا شده‌اند (تصویر ۱۰).

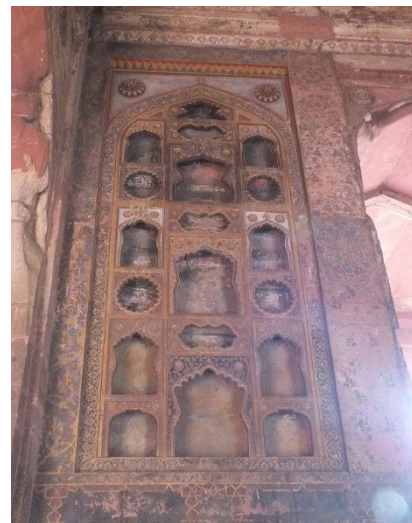
به تنگ‌بری‌های تالارچینی خانه شیخ صفی‌الدین اردبیلی شبیه هستند. (تصویر ۶).

• دیوان عام

بسیاری از بناهای موجود در قلعه آگرا از جمله دیوان عام مربوط به دوره شاه‌جهان هستند. دیوان عام همان‌طور که از نامش پیداست مکانی جهت سخنرانی پادشاه با عموم دربار بوده است. در یک جانب این بنا اتاقک «jharoka» قرار دارد، اتاقکی که پادشاهان در آن سخنرانی می‌کردند (Alfieri, 2000, 242). تزئینات این اتاقک تماماً از چینی‌خانه و هنر معرق سنگ (pietra dura) است (Gupta & Sharma, 2013, 93). «عبدالحمید لاهوری»^{۱۱} نیز در کتاب «پادشاه‌نامه» (شاه‌جهان‌نامه)، تزئینات چینی‌خانه موجود در «jharoka» دیوان عام را محلی برای گذاشتن ظروفی می‌دانسته که با سنگ‌های قیمتی پر شده است (تصویر ۷).

تصویر ۵. تزئینات چینی‌خانه یکی از اتاق‌های جهانگیری‌محل. مأخذ: Klingelhofer 1988, 160.

تصویر ۶. تزئینات چینی‌خانه موجود در کتابخانه جهانگیری‌محل. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۸.

به صورت برجسته کار شده است و نمونه عینی تزئیناتی است که خانم ابا کخ در مقاله خود به آنها اشاره کرده بود و این تزئینات را تورفتگی های کم عمقی می دانست که اشکال تنگ ها و صراحی ها در آن اجرا شده اند (تصویر ۱۱)؛ (Koch, 1986, 34).

• مقبره بی بی کا

این مقبره به دستور اورنگ زیب و برای همسرش «ریبعا دورانی» ساخته شد و یک تقلید آشکار از تاج محل است که درون یک باغ قرار دارد. دروازه های ورودی منتهی به باغ، مزین به تزئینات گچ کاری چند رنگ هستند (Alfieri, 2000, 271-272). دیوارهای داخلی این ورودی ها تماماً با تزئینات چینی خانه بر روی سطوح مسطح گچی کار شده است که در قسمت های پایین تر دیوار به صورت سه بعدی نمایان است و در قسمت های بالایی دیوار به صورت دوبعدی همراه با کشیدن تنگ ها و ظروف درون اشکال محرابی آرایش یافته است، تزئینات چینی خانه در نمای بیرونی دروازه نیز همچون داخل کار شده اند (تصویر ۱۲).

• باغ شالیمار در سرینگر

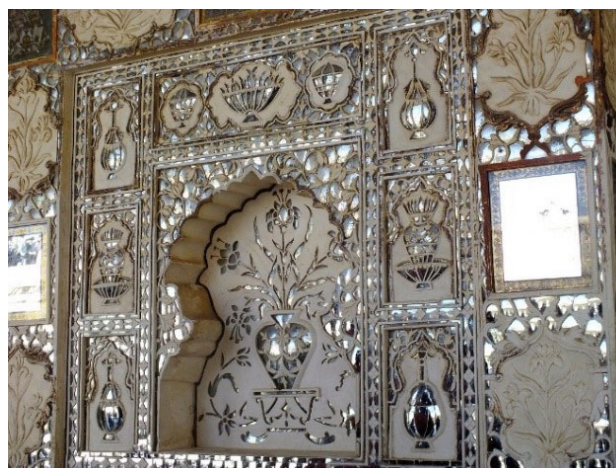
باغ شالیمار باغ سلطنتی مشهور «سرینگر»^{۱۱} (ایالتی در کشمیر) به حساب می آید. این باغ به خاطر تزئینات چینی خانه آن معروف است که در پشت آبشارها یا جایی که آب از سطح بالاتر به پایین سرازیر می شود، ایجاد شده اند. این تزئینات که زمانی چراغ های نفتی را نگه داشته اند، در حال حاضر گلدان های گل در آنها می گذارند، به طوری که رنگ آنها در پشت آب جاری منعکس می شود. امروزه این باغ یک پارک عمومی است (تصویر ۱۳)؛ (Shalimar Bagh, n.d).

بحث

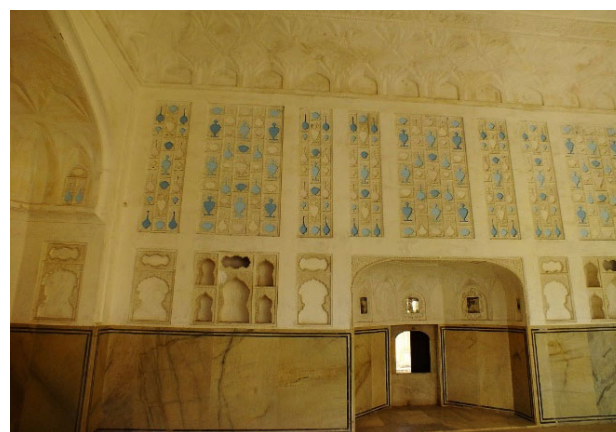
پس از بررسی آثار تنگبری در ایران و هند و مطالعه نمونه های موردی بناها، بحث پیرامون داده هایی ضرورت می یابد که پژوهش را در جهت نیل به سوی اهدافش رهنمون می کند. این داده ها آثار تنگبری را از لحاظ نقوش فرمی، آذین های افزوده و تکنیک های به کار رفته مورد کنکاش قرار می دهند و ارتباطات شکلی و گونه ای آنها را مقایسه می کنند. بنابراین فاکتورهای مورد نظر بررسی می توانند به شرح زیر باشند:

• اشکال به کار رفته در تزئینات تنگبری ایران و هند

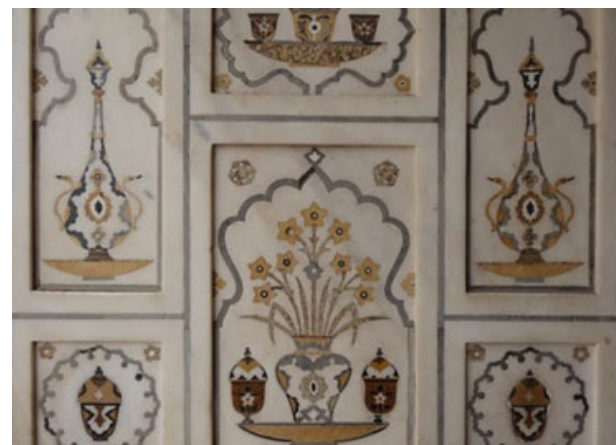
با توجه به بررسی های صورت گرفته در خصوص بناهای منتخب که در قالب جدول ۱ بدان پرداخته شده، تزئینات تنگبری ایران و هند در سه گروه و قالب کلی قابل بررسی هستند. گروه اول شامل اشکال با الگوی «محرابی» است، این شکل جزء اشکال پر کاربرد در هنر اسلامی است که علاوه بر تنگبری در سایر هنرها مانند قالیچه های نماز و پارچه های قلمکار نیز کاربرد داشته است و نمونه های بارز آن را می توان در معماری بناهای دوره اسلامی تحت عنوان طاق و قوس، به وفور یافت. گروه دوم شامل تنگبری هایی است که شکل آنها برگرفته از انواع ظروف، ابریق ها،

تصویر ۸. تزئینات چینی خانه به صورت آینه کاری در فضای ورودی به شش محل. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۸.

تصویر ۹. تزئینات چینی خانه در بنای سوخنیواس به صورت سه بعدی و رنگ آمیزی شده. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۸.

تصویر ۱۰. تزئینات چینی خانه در نمای درونی مقبره اعتمادالدوله. عکس: مهرنوش سلطانی، ۱۳۹۸.

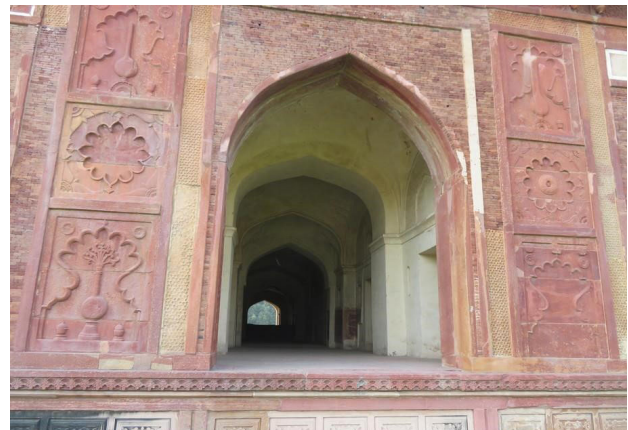
• مقبره مریم الزمانی

یکی از آخرین ساختمان هایی که توسط جهانگیر بنا شد، مقبره مادرش بود که در سکندرا واقع است. نمای بیرونی بنا شامل تزئینات چینی خانه است، این تزئینات با اشکال جام و صراحی

کار شده که این شیوه در هیچ یک از تنگبری‌های هند دیده نمی‌شود. نقوش تنگبری در بسیاری از بناهای آرامنه ساکن اصفهان و به همان شیوه بناهای اسلامی عصر صفوی کاربرد داشته است که نمونه‌هایی از آن در خانه میناس و خانه هراتیان نیز به چشم می‌خورند. استفاده از عنصر تنگبری برای تزئین و فضاسازی داخلی خانه، یکی از ویژگی‌های آن در ایران عصر صفوی است که این شکل استفاده در دیگر بناهای ایرانی نیز قبل مشاهده است و ادامه بدان اشاره می‌شود.

• مقایسه بناهای دربردارنده عناصر تنگبری در ایران و هند

کاربری بناهایی که آذین تنگبری در آنها به کاررفته است، در ایران و هند بسیار متنوع است. در هند این نقوش بیشتر در کاخ‌ها (قلعه‌ها)، مقابر و باغ-مقبره‌ها و بعضی از کاروانسراها، مساجد و باغ‌ها کاربرد داشته‌اند. در مقابل در ایران مجموعه این نقوش بیشتر در کاخ‌ها، خانه‌ها و بعضی از بناهای عمومی خاصی چون شربت‌خانه، چینی‌خانه (موزه) به چشم می‌خورد. موارد مشترک بیشتر معطوف به کاخ است. به نظر می‌رسد استفاده از تنگبری در ایران بیشتر در بناهایی با کاربرد زندگی روزمره و تظاهر مادی همراه با ایجاد نشاط در ارتباط است. کاربرد خاص تنگبری در فضاهای طبقات فوقانی کاخ عالی‌قاو و اتاق‌های موسیقی آن و کاخ هشت بهشت به‌عنوان تفرجگاه اختصاصی نیز مؤید موضوع است. بنای چینی‌خانه نیز بعدها به مجموعه شیخ صفی اقروده شده و کاربرد موزه‌ای برای برخی اقشار داشته است. شیلا بلر و جاناتان بلوم عنوان کاخ هشت بهشت را که دارای تزئینات زیبایی از عناصر تنگبری است حاکی از آن می‌دانند که این کاخ برای التذاذ از شادخواری‌های بهشتی در روی زمین برپاشده است (بلر و بلوم، ۱۳۸۱، ۴۹۰). اما در هند مقبره‌ها و مساجد و برخی کاخ‌ها بیشترین تعداد عناصر تنگبری را دارند. شاید علت اینکه این نقوش از جام‌ها، میوه‌ها و درختان در مقابر این دوره کاربرد فراوان داشته بی‌ارتباط با مفهوم بهشت و آرزوی جایگاهی بهشتی و بهره‌مندی از نعمات بهشتی برای شخص مدفون شده نباشد، به‌خصوص که اکثر این مقبره‌ها درون باغی بنا می‌شوند که خود نمادی از بهشت بر روی زمین است. در کاخ‌های هند که به‌صورت قلعه‌هایی با کاربردهای متعدد حکومتی بنا شده‌اند نیز نقوش تنگبری در بخش‌های عمومی و فضاهای باز مورد استفاده قرار گرفته‌اند و لذا می‌توان آنها را همچون سایر نگاره‌های هنری آن سرزمین، در ارتباط با آرمان‌های معنوی جامعه دانست. نکته دیگر اینکه تنگبری در بناهای غیر اسلامی هر دو کشور نیز کاربرد داشته است. در مجموعه بناهای قلعه عامر راجستان که مربوط به پادشاهان هندو است، نقوش تنگبری به وفور دیده می‌شوند و در ایران نیز مجموعه‌ای متنوع از نقوش تنگبری در خانه‌های آرامنه ساکن اصفهان وجود دارد و حتی در بنایی چون کلیسای بیت‌الحم در اصفهان نقوش محرابی تنگبری در فضاهای

تصویر ۱۱. تزئینات چینی‌خانه بر نمای بیرونی مقبره مریم‌الزمانی. مأخذ: www.anandbharat.com

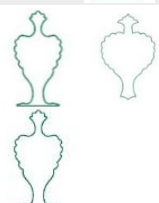

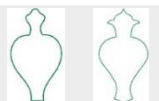

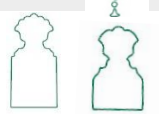

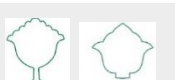

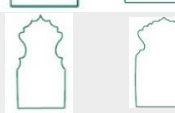
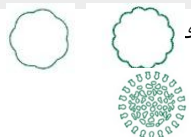
تصویر ۱۲. تزئینات چینی‌خانه در دروازه ورودی به مقبره بی‌بی‌کا. مأخذ: www.indiathatwas.com

تصویر ۱۳. تزئینات چینی‌خانه در باغ شالیمار. مأخذ: www.archnet.org

صراحی‌ها و گلدان‌هاست و می‌توان آنها را تنگبری‌های «ظرفی» نامید. گروه سوم شامل اشکال «کتیبه‌ای» هستند. این نام‌گذاری بدین دلیل صورت گرفته که شکل کلی آنها برگرفته از کتیبه‌هایی است که در معماری دوران اسلامی بر بدنه بناها نقش می‌بستند و نمونه‌های بارز آن در بناهای اسلامی ایران و هند بسیار کاربرد داشته است. در تزئینات تنگبری ایران به‌غیر از اشکال نام‌برده، شاهد نقوشی از حیوانات، گیاهان و انسان هستیم که در بنایی چون خانه‌مارتا پیترز از خانه‌های آرامنه اصفهان به‌صورت مشبک

جدول ۱. مقایسه نقوش و فرم‌های به کاررفته در تنگ‌بری‌های ایران و هند. مأخذ: نگارندگان.

شماره	نام بنا (ایران)	کاربری بنا	نقوش مشترک	کاربری بنا	نام بنا (هند)
۱	تالار چینی خانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی	محل نگهداری ظروف		محل نگهداری ظروف	مقبره اعتمادالدوله
۲	عالی قاپو	کاخ		کاخ	شش‌محل (قلعه عامر)
	مار تاپیترز	خانه		کاخ خصوصی	سوخنیواس (قلعه عامر)
۳	عالی قاپو	کاخ		کاخ	شش‌محل (قلعه عامر)
	مار تاپیترز	خانه		کاخ آینه	شش‌محل (قلعه عامر)
۴	تالار چینی خانه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی	محل نگهداری ظروف		محل نگهداری ظروف	مقبره اعتمادالدوله
۵	عالی قاپو	کاخ		کاخ	مقبره اعتمادالدوله
۶	عالی قاپو	کاخ		کاخ آینه	شش‌محل (قلعه عامر)
۷	عالی قاپو	کاخ		کاخ خصوصی	سوخنیواس (قلعه عامر)
۸	عالی قاپو	کاخ		کاخ آینه	شش‌محل (قلعه عامر)
۹	عالی قاپو	کاخ		کاخ	مقبره اعتمادالدوله
	مار تاپیترز	خانه		کاخ آینه	شش‌محل (قلعه عامر)
۱۰	شربت‌خانه بازار قیصریه	شربت‌خانه		شربت‌خانه	شش‌محل (قلعه عامر)
۱۱	شربت‌خانه بازار قیصریه	شربت‌خانه		شربت‌خانه	شش‌محل (قلعه عامر)
۱۲	تالار چینی خانه	محل نگهداری ظروف		محل نگهداری ظروف	شش‌محل (قلعه عامر)

ادامه جدول ۱.

شماره	نام بنا (ایران)	کاربری بنا	نقوش مشترک	کاربری بنا	نام بنا (هند)
	مارتاپیترز	خانه			
۱۳	کاخ	عالی قاپو		مقبره	مقبره بی بی کا
۱۴	تالار چینی خانه	محل برای نگهداری ظروف		مقبره	مقبره بی بی کا
۱۵	شربت خانه	شربت خانه بازار قیصریه		باغ	باغ شالیمار

• مصالح و تکنیک به کاررفته در ساخت تنگبری ها

تنگبری ها در ایران دوره صفوی به صورت توخالی و با گچ ساخته می شدند به گونه ای که ابتدا فضای مناسب جهت اجرای تزئینات به وسیله تخته های گچی به شکل مورد نظر تقسیم بندی شده و سپس دو حالت کلی پیش ساخته و یا درجا (تراشیدن اشکال در محل نصب) برای اجرای اشکال بر روی صفحات گچ به کار گرفته می شد. اما در هند از انواع مصالح برای اجرای تنگبری ها استفاده شده است که معمول ترین آنها سنگ است. در آثاری که به صورت دوبعدی هستند (مانند مقبره اعتمادالدوله) گاهی برای اجرای نقوش از شیوه معرق سنگ با بهره گیری از سنگ های رنگی استفاده شده و گاهی نیز مانند دیوارهای بیرونی مقبره جهانگیر، سنگ مرمر سفید در ماسه سنگ قرمز معرق شده است. اینکه از سنگ در این آثار به وفور استفاده شده است را می توان از به دو موضوع نسبت داد. اول اینکه سنگ در هند به فراوانی یافت می شود و آثار معماری سنگی نیز در بناهای سایر ادیان به کرات قابل مشاهده است، همچنین چون تزئینات تنگبری در هند علاوه بر داخل بناها در نمای بیرونی نیز کار می شده اند، سنگ می توانست یکی از بهترین مصالح در مقایسه با گچ برای شرایط فضای باز و شرایط جوی بیرون باشد. اما در ایران چون تمامی عناصر تنگبری در نماهای داخلی به کارفته اند، بهترین مصالح جهت ساخت و شکل دهی گچ بوده و استفاده از گچ ایجاد تنوع در نقوش را نیز میسر نموده و از طرفی گچ به فراوانی در ایران در دسترس است و از قدیم مورد توجه معماران در کارهای تزئینی بوده است. از دیگر تکنیک های موجود در هند برجسته کاری اشکال ظرفی بر روی سنگ، در برخی بناهاست. همچنین در حالات معدودی مانند دروازه ورودی به مقبره اکبر نیز آذین تنگبری به صورت رنگ آمیزی و نقاشی روی گچ و یا با کاشی کاری دیوارها به وجود آمده است. در این میان بعضی از عناصر تنگبری هند نیز با بهره گیری از شیشه های رنگی و آینه تزئین می شدند که نمونه این گونه تزئینات را در شش محل ها و قلعه عامر می توان مشاهده کرد. بنابراین عناصر تنگبری در هند گاه به صورت سه بعدی و اغلب به صورت دوبعدی مشاهده می شوند.

داخی کلیسا به کاررفته است که همگی بر دامنه متنوع و متفاوت کاربردهای این عنصر در بناهای دو سرزمین اشاره دارد.

• تنوع و گوناگونی اشکال به کاررفته در تزئینات تنگبری ایران و هند

با آنکه به طور کلی تعداد بناهای مزین به آذین تنگبری در هند گورکانی نسبت به ایران صفوی بیشتر است اما اشکال به کاررفته در تزئینات تنگبری ایران از تنوع بیشتری نسبت به هندوستان برخوردار هستند. مثلاً در بنایی چون دیوان عام در قلعه آگرا تنها سه شکل تنگبری کلیه سطوح بنا را پوشانده است اما در بنایی چون عالی قاپو و هشت بهشت اصفهان کلیه سطوح دیوارهای بنا با اشکال متنوعی از تنگبری ها پوشانده شده است. می توان علت این امر را در توجه به کمیت و تعدد بناها در دوره گورکانی و لازمه ساخت پر تعداد و تزئین آنها به عنوان یک نظام حاکم و فرهنگ وارد شده به زمینه متفاوت جست و جو کرد. اما در ایران به دلیل کاربرد خاص آن، تعدد بناهای مزین به این آذین محدودتر بوده و در عوض این عناصر توانسته اند با تکیه بر قدمت هنر تزئین و نقوش متنوع هندسه ایرانی از شکل و آذین متنوع تری برخوردار باشند. همچنین از بین نمونه های موجود در هند، تنگبری های ظرفی به گونه ای متفاوت از نمونه های ایرانی دیده می شوند. این گونه اشکال اکثراً با یک نقش محرابی ترکیب شده و در واقع به صورت شکلی از یک ظرف، تنگ و یا صراحی که نقش محرابی آن را در بر گرفته، دیده می شوند. تنها در دو بنای مقبره بی بی کا و مجموعه بناهای قلعه عامر شاهد اشکال تنگبری از نوع ظرفی هستیم که به تنهایی و بدون قرارگیری درون شکلی دیگر به کارفته اند. استفاده از شکل محرابی در ایران و هند دارای یک وجه تمایز است، به گونه ای که در بیشتر نمونه های محرابی هند شاهد قوس هایی مازهدار بالبه های دالبری شده هستیم. شاید بتوان علت این امر را به استفاده عمومی معماری اسلامی هند از قوس های مازهدار دالبری شده نسبت داد. در مقابل در تنگبری های محرابی ایران دوره صفوی شاهد کاربرد بیشتر قوس های دالبری با فرم جناغی هستیم که باز می توان علت آن را معماری بناهای ایران و استفاده بیشتر از طاق های جناغی و تیزهدار این دوره دانست.

آثار تنگ‌بری هندی از تنوع کمتری در نقوش نسبت به نمونه‌های ایرانی برخوردارند. به نظر می‌رسد این امر به واسطه استفاده گسترده از این تزئین در نماسازی بیرونی بناهای متعدد دوره گورکانی و لزوم تسریع و تسهیل اجرای تزئینات بوده است و از سوی دیگر استفاده محدودتر از این تزئین در فضاهای خاص با پشتوانه کاربرد نقوش متنوع هندسه ایرانی در تزئینات معماری، بر تنوع نقوش تنگ‌بری در بناهای ایرانی افزوده است. همچنین یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های هنر تنگ‌بری در ایران دوره صفوی را می‌توان در استفاده از این عناصر در فضا سازی داخلی، با تأکید بر فرم‌های سه‌بعدی و کار در سطوح مقعر و منحنی برشمرد که در مجموع علاوه بر کاربردهایی همچون محل قرارگیری ظروف و تنظیم اصوات، باعث پیچیدگی‌های فرمی و خلق زیبایی مضائف در فضا می‌شود. در مقابل نمونه‌های هندی با استفاده از تکنیک‌های متنوع‌تر اجرا و استفاده از معرق کاری سنگ‌های رنگی به زیبایی بنا افزوده‌اند و به جز برخی موارد، بیشتر به صورت دو بعدی در نماسازی سطوح صاف و خارجی بناها کاربرد داشته‌اند. لذا در یک سو تزئین تنگ‌بری با تکیه بر تکنیک‌های مختلف اجرا و تنوع مصالح باعث زیبایی آفرینی در نماها و سطوح بیرونی بناهای عمومی هندوستان شده است و در سوی دیگر فرم‌های سه‌بعدی متنوع و نقوش متکثر تنگ‌بری ایرانی در دوره صفوی کاربرد ویژه‌ای در فضا سازی داخلی بناها و خلق آثار زیبای هنری در فضای زندگی ایرانی داشته است. بنابراین اگرچه بر اساس شواهد موجود، تزئین تنگ‌بری به‌عنوان یکی از دستاوردهای مراودات فرهنگی از بستر معماری ایران صفوی به بناهای هند دوره گورکانی راه یافته است، لیکن با توجه به وجود زمینه‌های متفاوت فرهنگی و جغرافیایی و صرف نظر از اشتراکات موجود، روند تحول این عنصر در معماری دو کشور، هم در حوزه فرمی و تکنیک‌های اجرا و هم به لحاظ نقش و کاربرد آن در فضا سازی، راه‌های جداگانه‌ای را پیموده و هر یک پاسخ نیازهای مخاطب خود را برآورده کرده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. Chini-Khana. ۲/ جهت مطالعه تمامی بناهای مورد بررسی به پایان‌نامه همین مقاله در دانشگاه هنر تهران رجوع شود. ۳/ Sethi Havelis. ۴/ China alcove.
۵. ایا کخ این جمله را به نقل از عبدالحمید لاهوری تاریخ‌نویس دوره شاه جهان می‌گوید. لاهوری در کتاب پادشاه‌نامه (شاه‌جهان‌نامه) درباره تزئینات دیوان عام قلعه آگرا می‌نویسد: تزئینات چینی خانه این اتاق جهت نگهداری ظروف به کار می‌رفتند. ۶. Niches. ۷/ Terraced garden. ۸/ تاریخ‌نویس دوره شاه جهان. ۹/ Jai Mandir. ۱۰/ Sukh Niwas. ۱۱/ Srinagar.

فهرست منابع

- احمدی، زهرا. (۱۳۹۶). تأثیر معماری اسلامی ایران بر معماری دوره گورکانیان هندوستان. پنجمین کنگره مهندسی عمران معماری و توسعه شهری (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری)، تهران.
- اصلانی، حسام. (۱۳۹۳). آرایه‌های گچی در معماری دوره اسلامی اصفهان. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.

اگرچه در ایران دوره صفوی نیز تزئینات دوبعدی با اشکال محرابی که به صورت کاشی کاری اجرا شده‌اند، وجود دارند اما در تعریف، عنوان تنگ‌بری به آنها تعلق نمی‌گیرد و یکی از شروط اصلی ایجاد آثار تنگ‌بری ایران، مجوف و سه‌بعدی بودن آنهاست. یکی دیگر از تفاوت‌های بارز عناصر تنگ‌بری ایران و هند، محل به کار رفتن این عناصر در سطوح دیوارهاست، در ایران تنگ‌بری‌ها فقط در فضاهای داخلی و بر روی سطوح تخت و مقعر در زیر طاق‌ها و یا مقرنس‌های سقف به کار گرفته‌اند، اما در هندوستان استفاده از این آذین در نمای بیرونی بناها بیش از نمونه‌های موجود در فضاهای داخلی به چشم می‌خورند و بر خلاف نمونه‌های ایرانی همگی بروی سطوح تخت اجرا شده‌اند.

• آذین‌های افزوده

از جمله تزئینات رایج به کاررفته در تنگ‌بری‌های دوره صفوی در ایران رنگ‌آمیزی داخل تنگ‌بری‌ها، لایه‌چینی و طلاچسبانی است که نمونه‌های آن در دو بنای تالار چینی خانه بقعه شیخ صفی و کاخ عالی‌قاو به چشم می‌خورد. در عناصر تنگ‌بری هندوستان به خصوص در کتابخانه جهانگیری محل تزئیناتی از قبیل طلاچسبانی‌ها و رنگ‌آمیزی‌ها دیده می‌شود اما در دیگر عناصر تنگ‌بری که با مصالح سنگی به صورت دوبعدی و یا سه‌بعدی کار شده‌اند و یا حتی آنهایی که نقاشی شده‌اند آذین افزوده دیگری مشاهده نمی‌شود که شاید علت آن تنوع رنگ‌های به کاررفته در آنها بوده و نیازی به تزئینات تکمیلی دیگر نداشته است.

نتیجه‌گیری

تنگ‌بری یکی از تزئینات رایج در عصر صفوی بوده که با توجه به ارتباط وسیع فرهنگی ایرانیان با هندوستان در آن دوره و علاقه حاکمان سلسله مسلمان گورکانی به فرهنگ و هنر ایرانی، وارد معماری هند شده و تحت عنوان «چینی‌خانه» (Chini-khana) از آن یاد شده است. با بررسی فرم‌های مختلف تنگ‌بری در ایران و هند و بررسی شباهت‌های موجود در اشکال به کاررفته، می‌توان آنها را در سه دسته کلی تنگ‌بری‌های «محرابی»، «ظرفی» و «کتیبه‌ای» مورد شناسایی قرار داد که علاوه بر آن در نمونه‌های ایرانی برخی دیگر از اشکال نیز به چشم می‌خورد. نمونه‌های تنگ‌بری در ایران و هند در بناهایی با کاربری‌های متنوع بناها ملاحظه می‌شوند، لیکن در هند این عنصر در فضاهای عمومی و بیرونی حضور چشم‌گیرتری دارند و شواهدی موجود نشانگر این است که تنگ‌بری همچون سایر هنرهای تزئینی سرزمین هند برای بازنمود آرمان‌ها و باورهای دینی و اجتماعی مورد استفاده قرار گرفته است. اما در ایران نمونه‌های تنگ‌بری در فضاهای داخلی و اختصاصی خانه‌ها، کاخ‌ها و برخی کاربری‌های خاص قابل مشاهده است که به نظر می‌رسد ارتباط بیشتری با ایجاد زیبایی و نشاط در جریان زندگی روزمره و تظاهر مادی آن دارد. بررسی تطبیقی بناها و نمونه آثار برجای مانده مشخص می‌نماید

انتشارات رسانه پرداز/ پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

- Alfieri, B. (2000). *Islamic Architecture of the Indian Subcontinent*. London: Laurence King.
- Baer, E. (1998). *Islamic ornament*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Chida-Razvi, M. (2017). The Imperial Mughal Mausoleum of Jahangir: Homage and Legacy. *Taasa Review*, 26(3), 10-11.
- Chida-Razvi, M. (2019). From Function to Form: Chini-khana in Safavid and Mughal Architecture. *South Asian Studies*, 35(1), 82-106.
- Gupta, I. & Sharma, R. (2013). Persian Paradisal Theme on the Wall of Mughal Tombs. *American International Journal of Research in Humanities*. *Arts and Social Sciences*, 3(1), 92-96.
- Klingelhofer, W. (1988). The Jahangiri Mahal of the Agra Fort: Expression and Experience in Early Mughal Architecture. *Muqarnas*, (5), 153-169.
- Khan, S. & Imdad, A. (2011). Analysis of Typological Evolution of Chini-khanas of the Sethi Havelis, Mohalla Sethian, Peshawar. *South Asian Studies*, 27(1), 75-88.
- Koch, E. (1986). The Zahara Bagh (bagh-i-jahanara) at Agra. *Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 2, 30-37.
- Koch, E. (2001). *Mughal Art and Imperial Ideology*. New Delhi: Oxford university press.
- Koch, E. (2007). My Garden is Hindustan: The Mughal Emperor's Realization of a Political Metaphor. *Middle East Garden Traditions*, 159-174.
- Michell, G. (2007). *The Majesty of Mughal Decoration (the art and architecture of islamic india)*. London: Thames & Hudson.
- Nadeem Rezavi, S. (2002). *Iranian Influence On Medieval Indian Architecture*. Aligarh: Tulika.
- *Shalimar Bagh*. (n.d). Retrieved Novembar 1, 2018, from <http://archnet.org/sites/5011/>

- امیرحاجلو، پریسا و امیرحاجلو، سعید. (۱۳۹۶). همنشینی آرایه‌های تنگ‌بری و فرم سفالینه‌های دوره صفوی (مطالعه موردی تنگ‌بری‌های کوشک هشت بهشت و کاخ عالی قاپو اصفهان). *مطالعات معماری ایران*، ۶(۱۲)، ۵-۲۸.
- بزرگ‌مهری، زهره. (۱۳۸۹). *آمدهای ایرانی*. تهران: نشر سروش دانش.
- بلر، شیلا و بلوم، جاناتان. (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی (ترجمه اردشیر اشراقی). تهران: انتشارات سروش.
- پورجعفر، محمدرضا؛ بقایی، پرهام و پورجعفر، علی. (۱۳۹۴). معماری و شهرسازی دوره اسلامی در هندوستان. تهران: انتشارات دانشگاه تربیت مدرس.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). سبک‌شناسی معماری ایرانی. گردآوری و تدوین: غلام‌حسین معاریان. تهران: انتشارات پخش آراین.
- جوانمردی، فوزیه و غفوریان، مریم. (۱۳۹۶). بررسی محتوایی پیوند متون فرهنگی-تاریخی ایران و هند در عهد صفوی. مجموعه مقالات چهارمین همایش متن پژوهی ادبی، هسته مطالعات ادبی و متن پژوهی، تهران.
- حسینی، آرزو. (۱۳۹۲). شربت و شربت‌خانه در گذر زمان. *باغ نظر*، ۱۰(۲۵)، ۴۹-۵۸.
- حمزوی، یاسر. (۱۳۸۸). معرفی تزئینات گچی بناهای تیموری شهر یزد و فن‌شناسی تزئینات گچی بقعه سنی فاطمه قرن ۹هـ.ق (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد مرمت اشیای تاریخی-فرهنگی). دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
- سعادت، رها. (۱۳۹۵). آذین تنگ‌بری در معماری عصر صفوی. اردبیل: انتشارات هفت گنج.
- شمسی کوپایی، سعیده. (۱۳۹۱). طراحی و ساخت تزئینات داخلی با الهام از هنر تنگ‌بری (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد صنایع دستی). دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
- ولی‌بیگ، نیما و سعادت، رها. (۱۳۹۰). تزئینات معماری آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی با تأکید بر آرایه‌های تنگ‌بری چینی‌خانه. *مطالعات هنر اسلامی*، ۱۴(۱)، ۱۱۹-۱۲۷.
- گوشه، فاطمه. (۱۳۹۰). بررسی سیر تحول تنگ‌بری در ایران و ارائه راهکار حفظ و مرمت تنگ‌بری‌های شاه‌نشین خانه مارتا پیترز (پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد مرمت اشیای تاریخی-فرهنگی). دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران.
- مصباحی، شکوفه. (۱۳۸۸). *گمشده‌های از هنر و معماری صفویه (مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی) طرح بازسازی سردر و احیای تزئینات آن*. تهران:

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله: سلطانی، مهرنوش؛ سامانیان، صمد و سلطانی، مهرداد. (۱۴۰۰). بررسی ویژگی‌ها و شیوه‌های به‌کارگیری تزئین تنگ‌بری در آثار معماری ایران صفوی و هند گورکانی. *باغ نظر*، ۱۸(۱۰۴)، ۱۷-۲۸.

DOI:10.22034/BAGH.2021.225467.4507
 URL: http://www.bagh-sj.com/article_140747.html

